

Англис тилиндеги present indefinite tense менен кыргыз тилиндеги учур чактын окшоштуктары жана айырмачылыктары

Сопукулова А.А. - ЖАМУ

Аннотация

Макалада салыштырма тил илиминин азыркы учурдагы маанилүү проблемалардын бири болгон англис тили менен кыргыз тилинин чак категориясы, анын ичинде, учур чак категориясынын окшоштуктары жана айырмачылыктары берилген.

Тилдерди салыштырма типологиялык аспектиде изилдөө ыкмасы бир топ убакыттан бери кеңири колдонулууда. Анткени дүйнөдөгү көп тилдердин ар түрдүү деңгээлдерин камтыган эмпирикалык мүнөздө топтолгон бай тилдик материалдарды конкреттүү жана тереңирээк салыштырып изилдөө зарылчылыгы айкын. Айрыкча, практикалык жактан бул ыкма чет тилдерин окутууда эне тилдин материалдарын окутулуп жаткан чет тили менен же чет тилиндеги материалдарды эне тили менен паралелдүү салыштырып, айырмачылыктарды жана окшоштуктарды эске алуунун негизинде окутуунун жемиштүүлүгү аныкталат.

Англис тилинин жана кыргыз тилинин чак категориясына жалпы мүнөздөмө

Ар кандай кыймыл-аракет мезгил жана мейкиндик менен өлчөнөт. Ал эми этиш сөздөр кыймыл-аракетти, кыймылдык ал-абалды, кыймылдык көрүнүштү билдиргендиктен мезгил, мейкиндик катыштыгынан сыртта калбайт. Башкача айтканда, кыймыл-аракет кайсыдыр мейкиндик алкагында болуп, кандайдыр убакыт бирдигинде жүзөгө ашат. Мына ошол мейкиндик менен убакыт биз сүйлөп жаткан жерден, биз сүйлөп жаткан учурдан башталат.

Кыймыл-аракеттин аткарылыш жана ал-абалдын болуш мезгили менен биз сүйлөп жаткан убакыттын ортосундагы мезгилдик карым-катнаштарды билдире турган грамматикалык категория этиштин чак категориясы деп аталат.

Чак категориясы этиш сөз түркүмүнүн эң негизги категориясы болуп эсептелет. Этиш сөз түркүмүнүн башка сөз түркүмдөрүнөн айырмалоочу категория болуп саналат. Себеби жогоруда белгилегендей, этиш сөздөр кыймыл-аракет же кыймылдык ал-абалды билдирет. Ал эми кыймыл менен ал-абал мезгилсиз, мезгил бирдиксиз ишке ашпайт.

Кыргыз тилинде болуп өткөн, болуп бүткөн кыймыл-аракетти билдирүүчү өткөн чак жана учурда болуп жаткан кыймылды билдирүүчү учур чак, ошондой эле боло турган кыймыл-аракетти билдирүүчү келер чак болуп, 3 негизги чак бар. Түзүлүшү боюнча учур чак экиге бөлүнөт: жөнөкөй учур чак, татаал учур чак. Мисалы: *Жалал-Абад мамлекеттик Университети жогорку окуу жайлардын ичинен биринчи орунда турат. Окуу жайлар билим берүү сапаты боюнча ат салышып келүүдө.*

Ал эми англис тилинде болсо кыймылдын кайсы мейкиндикте, кандайдыр убакыт ичинде болгон, болуп бүткөн, болуп жаткан жана боло турган кыймыл-аракеттерди билдирүүчү 4 чоң топ бар. Алар:

1. Indefinite Tenses - белгисиз чактар.
2. Continuous Tenses - узак чактар.
3. Perfect Tenses - бүткөн чактар.
4. Perfect Continuous Tenses – бүткөн – узак чактар.

Мына ушул 4 чоң топту түзгөн 16 чактын түрү бар.

Англис тилинде этиштин чак категориясы татаал жана көп тармактуу. Кыймыл-аракет качан болгону, болуп жатканы же качан боло тургандыгы аркылуу гана туюнтулбастан, кыймыл-аракеттин бүткөн-бүтпөгөндүгү, кайталанар-кайталанбастыгы, учурда болуп жатабы же жокпу, аткарыла турган кыймылдын узактыгы кандай, мына ушулардын бардыгы эске алынат. Этиштин суроолору да мезгилдик кырдаалдарга жараша өзгөрүлүп, ар бир чактын өзүнө ылайыкталып түзүлөт.

Мен бул макалам аркылуу англис тилиндеги белгисиз учур чак менен кыргыз тилиндеги учур чакты салыштырып талдоо аспектиси жөнүндө аз да болсо маалымат берүүнү чечтим.

Англис тилиндеги белгисиз учур чак (The Present Indefinite Tense) жогоруда көрсөтүлгөн чоң 4 топтун белгисиз чактар (Indefinite Tenses) тобуна кирет. Башкача айтканда Indefinite Tenseste 4 чак бар:

- 1 The Present Indefinite Tense- белгисиз учур чак.
- 2 The Past Indefinite Tense – белгисиз өткүн чак.
- 3 The Future Indefinite Tense - – белгисиз келер чак.
- 4 The Future Indefinite in the Past Tense – өткөндөгү белгисиз келер чак.

Кыргыз тилиндеги учур чактын табияты жана ички тутумдук түзүлүшүнүн көп кырдуу грамматикалык маанилери али ачыла элек. Жалпы түркологияда учур-келер чак, учур-өткөн чак деген сыяктуу терминдер аркылуу берилген мисалдар С.А.Давлетов ж.б. жазышкан бир гана грамматиканы эске албаганда, кыргыз тилчилери тарабынан эч бир грамматикада чагылдырыла элек.

Present Indefinite Tense кыргыз тилиндеги учур чак менен мааниси жактан дал келет.

Англис тилиндеги Present Indefinite Tense менен кыргыз тилиндеги учур чактын колдонулушундагы окшош жактары.

1. Англис тилиндеги Present Indefinite Tense менен кыргыз тилиндеги учур чак дайыма болуп туруучу адат болуп калган кыймыл-аракетти көрсөтөт. Мисалы: *They study at the college-алар колледжде окушат.*
2. Убакыт боюнча чектелбестен же болбосо адамын эркине көз каранды болбогон жаратылышта, коомдо болуп туруучу кыймыл-аракетти көрсөтөт. Мисалы: *Water consists of oxygen and hydrogen - Суу кычкыл тектен жана суутектен турат.*
3. Биз сүйлөп жаткан кезде гана кыймыл-аракеттин улантылып жатышын көрсөтөт. Ал үчүн англис тилиндеги to see - көрүү, to hear –угуу, to feel- сезүү, to know-билүү, to understand- түшүнүү, to recognize - таануу ж.б. этиштер менен Present Continuoustун (узартылган учур чак) ордуна колдонулат. Мисалы: *I can't recognize them - Мен аларды тааный албай турам.*
4. Ушул учурдагы кыймыл-аракет кандайдыр денгээлде, келечекте аткарылар касиеттери менен кошо болот. Мындай кырдаалда англис тилинин to go-баруу, to leave-кетуу, to start-жөнөө, to come-келүү, to return-кайтып келүү ж.б. этиштер колдонулат. Мисалы: *Parents start for Bishkek tomorrow - Ата-энем эртең Бишкекке жөнөйт.*

Ал эми кыргыз тилинде жак мүчөлөрдүн таасири астында чакчылдын –а мүчөсү аркылуу түзүлөт. Мисалы: *Айбек телефон чалса эле ал ага кат жазат.*

Англис тилиндеги Present Indefinite Tense менен кыргыз тилиндеги учур чактын түзүлүшүндөгү айырмачылыктары

1. Present Indefiniteин жай формасы 3-жак жекелик санда негизги этишке –s (es) мүчөсүн жалгоо менен ал эми калган бардык жактарда эч бир өзгөрүүсүз түзүлөт. Мисалы: *I read - Мен окуйм.*

We read – Биз окуйбуз

He reads - Ал окуйт.

They read – Алар окушат

Кыргыз тилинин учур чагы

а) *жат, тур, отур, олтур, жүр* деген сыяктуу жардамчы этиштер аркылуу түзүлөт. Мисалы: *Ал мени көргөнү күндө келип жатат.*

б) –ууда мүчөсү аркылуу туюнтулат. Мисалы: *Баягы кичинекей кыз азыр университетте билим алууда.*

в) Өткөн чактын –ды (ты) мүчөсү да кээде учур чактын маанилерин билдирет. Мисалы: *Момпосуюн алдырган бала ыйлай баштады.*

2. Present Indefiniteин суроолуу формасы *to do* жардамчы этиши менен түзүлөт. Бирок 3-жак, жекелик санда *does* болуп өзгөрөт. Мисалы:

Do you read – Сен окуйсуңбу?

Do we read – Биз окуйбузбу?

Does he read - Ал окуйбу?

Do they read – Алар окушабы?

Кыргыз тилиндеги учур чактын суроолуу формасы этишке *-бы (бу)* мүчөсүн жалгоо менен түзүлөт. Мисалы: *Сен бул кинону эки сыйра көргөнсүңбү?*

3. Present Indefiniteин тангыч формасында *to do(does)* жардамчы этиштен кийин *not* бөлүкчөсү коюлат. Мисалы:

I don not read - Мен окубайм.

We do not read – Биз окубайбыз.

He does not read - Ал окубайт.

They do not read – Алар окушпайт.

Кыргыз тилиндени терс форманын грамматикалык көрсөткүчү жөнөкөй учур чактын *-ууда* мүчөсүнөн мурда келет. Мисалы: *айттырбоодо, ойнотпоодосуң.*

Чакчыл *-а* менен жак мүчөлөрүнүн жардамы аркылуу уюшулган жөнөкөй учур чакта да терс форманын көрсөткүчү түздөн-түз этиш унгунун өзүнө жалганат. Мисалы: *отурбайт, отурбаймын.*

Татаал учур чакта терс форманын *-ба* мүчөсү чакчылдарга, башкача айтканда биринчи түгөйгө жалганат. Мисалы: *окубай жатам, окубай жатабыз.*

Өткөн чактын *-ган* мүчөсү менен айтылган этиштин татаал түрүнө *жок* деген сөздүн кошулуп айтылышы менен терс форма уюшулуп, анда өткөн чакка караганда учур чак мааниси басымдуулук кылат. Мисалы: *келе жаткан жок, күлүп отурган жокмун ж.б.*

Албетте, кыргыз тили - биздин эне тилибиз. Аны коргоп, сүйүү ар бир кыргыздын милдети, бирок биздин жаштар өз иштерине тың болуп, заманбап жашоодо өздөрүнүн ийгилигин каалашса, чет тилин, айрыкча, замандын талабы болгон англис тилин кошумча өздөштүрүү керек. Чет тилдерин үйрөнүү тил байытууга алып келет. Тилди үйршнүүдө же үйрөтүүдө эне тили менен салыштырылса эффекти жогору болот.

Адабияттар:

1. Сыдыков Ж.К., Акжолова З.П. Лингвистика: Типология, Терминология. - Бишкек, 2007.
2. Качалова К.Н., Израилевич Е.Е. Практическая грамматика английского языка. - Москва, 1996.
3. Абдувалиев И. Кыргыз тилинин морфологиясы. - Бишкек, 2008.
4. Курманакунов Б.Н. Англис тилинин грамматикасы. - Жалал-Абад, 2010.
5. <http://www.arch.kyrlibnet.kg/>
6. Каушанская В.Л., Ковнер Р.Л. Грамматика английского языка. - Ленинград, 1973.

* * *